

te srdžbu zbog gubitka prethodnog statusa (kao u slučaju osiromašene niže srednje klase na Zapadu).

U završnom dijelu knjige Fukuyama s jedne strane pokazuje razumijevanje za naglasak na politici identiteta kao oruđu emancipacije i omogućavanja vidljivosti marginaliziranih skupina, ali s druge strane jasno upozorava da cjepljanje u sve manje i manje identitetske skupine otežava pronalaženje zajedničkog jezika i temeljnog skupa vrijednosti oko kojih je moguća slobodna deliberacija na tržištu ideja unutar liberalne demokracije. Kao rješenje vidi koncepte interpersonalnog povjerenja i državljanstva, odnosno ustavnog patriotizma, tematizirane u njegovim ranijim knjigama. U tom kontekstu hvali napore na stvaranju paneuropskog identiteta u budućnosti, ali i pokazuje razumijevanje za njemačko-sirijskog politologa Bassama Tibija koji je svojedobno bio napadnut kada se zauzimao za liberalno-prosvjetiteljsku *Leitkultur* u Njemačkoj kao branu od fragmentirajućeg multikulturalizma koji ne uspijeva stvoriti zajednički okvir za etnoreligijske identitete domaćeg i useljeničkog stanovništva. Istovremeno sugerira kako bi europske zemlje u svojim politikama državljanstva trebale prijeći s *ius sanguinis* na prekomorski *ius soli*. Na tom tragu veliča američku asimilaciju useljenika i simboličku težinu naturalizacijske prisege kojom se novopečeni Amerikanci odriču vjernosti ikakvom stranom moćniku, knezu, državi ili suverenu. U tome sažetom izričaju američke civilne religije moguće je pronaći stanovite paralele s krsnim zavjetom.

Kvaliteta ove knjige očituje se u Fukuyaminoj pitkoj, a opet izvorima i kontekstom poduprtoj argumentaciji, u njego-

voj sposobnosti da u različitim epohama i tradicijama političke misli pronade (ili možda sâm isplete) Arijadninu nit. Autor u svojem pokušaju razrješenja dvojbe pomirenja suvremene liberalne demokracije i sve složenijih i prjepornijih politika identiteta možda ne nudi odveć razrađen hodoigram javnopolitičkih naputaka, no zato još jednom svjedoči o svojoj nepokolebljivoj privrženosti prosvjetiteljskoj tradiciji tražanja za istinom i otvorenosti za raspravu i dijalog.

Višeslav Raos
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu

Recenzija

Orlanda Obad, Petar Bagarić (ur.) Devedesete. Kratki rezovi

Institut za etnologiju i folkloristiku i
Jesenski i Turk, Zagreb, 2020., 425 str.

Zbornik *Devedesete. Kratki rezovi* koji su uredili Orlanda Obad i Petar Bagarić ugledao je svjetlo dana u periodu prvog vala koronavirusa. Zanimljiva je koincidencija da se zbornik koji obrađuje vrlo turbulentno vrijeme i ogromne posljedice tog vremena za hrvatsko društvo pojavio u još jednom turbulentnom trenutku. Dotad neviđena zdravstvena situacija u novijoj Hrvatskoj, prve epidemiološke mjere, karantena te mnogo nepoznanica o virusu i njegovim posljedicama logično su iz fokusa istraživanja potisnuli sve ostale teme.

Kako posljednjih godina znatno opada znanstveni interes za hrvatske (i jugoslavenske) osamdesete i devedesete, izdavanje ovog zbornika u trenucima prve karantene bilo je poput *vox clamantis in deserto*. Zbornik *Devedesete* u prošloj je godini zaista bio taj glas vapijućeg u kontekstu pustinje istraživanja prijelomnih godina i njihovog naknadnog utjecaja na hrvatsko društvo. Pritom nam je ukazao da stvari nisu (bile) jednodimenzionalne. Analitičari koji su pisali o politici podrazumijevali su i tadašnje ekonomsko stanje. Kao što su oni koji su pravili ekonomske analize imali na umu političke napetosti. Važan je doprinos zbornika da izlazi iz sheme jednodimenzionalnog prikaza tadašnje stvarnosti, pa je tako i dinamizira, to jest približava istini. Događaji iz prošlosti više nisu oni o kojima se sve zna i čiji su uzroci i posljedice odavno apsolvirani.

Zapravo, ako bi se danas uzelo u ruke novine iz prijelomnih godina 1989./1990., našlo bi se puno toga zanimljivog. Tadašnji novinar *Vjesnika* Hidajet Bišević piše da je “s obzirom na prividan sraz nepomirljivoga – naime, potrebe da se provede reforma političkog sistema u uvjetima oštih podjela oko njene suštine, ali uz nužnost opstanka Jugoslavije – sve jasnije da Jugoslaviju neće ‘spasiti’ njeni glasni paternalistički zaštitnici, već upravo zagovornici kvalitativnih reformi privrede, politike i partije. Jer, sve ostalo vodi u dramatičnu marginalizaciju zemlje na evropskoj karti ili, još gore, u građanski rat na podlozi pokušaja da se koncept državnog socijalizma, a o njemu je riječ, nametne cijeloj zemlji” (*Nedjeljni Vjesnik*, 26. 3. 1989., str. 4).

Na drugom mjestu autor ilustrativno navodi da su “štake nacionalizma potrebne

da bi održavale na nogama klimavu doktrinu partijsko-etatičkog socijalizma”. I da je u “križu” najveće republičke partije, one u Srbiji, glavna “objektivna proturječnost” – opredjeljenje za tržišnu privredu i pokušaj da se jača partijska država (*ibid.*). Dakle ili jedno ili drugo, oboje ne može. Nešto kasnije novinar *Poleta* Ivica Grčar u četiri je načela opisao program stvaranja “tzv. treće Jugoslavije” čiji je nositelj SKS na čelu s Miloševićem. U postojećoj federativnoj zajednici nerazvijene su republike u podređenom položaju u odnosu na razvijene. Povrh toga, najmnogoljudnija jugoslavenska nacija (Srbi) “stjerana” je u izuzetno teško, gotovo neizdrživo institucionalno i teritorijalno stanje. Stoga je nužna demokratizacija bazirana na “monizmu ideološkog jedinstva”, ali i neutralizacija ekonomskih (tržišnih) zakonitosti, tako da se razvijene republike više ne mogu razvijati na štetu nerazvijenih. Stvoreni višak vrijednosti mogao bi se tada “prelijevati” od razvijenih k manje razvijeni- ma daleko efikasnije (*Polet*, 7. 4. 1989.). U kvalitetnoj je analizi tadašnji analitičar Zdravko Tomac dobro uočio “bit Miloševićeve politike” te pojasnio da je i onaj zloglasni (nikad objavljeni!) Memorandum SANU-a bio “samo sinteza mnogo puta objavljenih i javno propagiranih ideja” (*Danas*, 11. 4. 1989., str. 26). Konačno, u listu *Danas*, i kad je već bilo očito da za Jugoslaviju više nema nikakve šanse, Slaven Letica je Antu Markovića prozvao “stečajnim upraviteljem Jugoslavije” (*Danas*, 1. 1. 1991., str. 21).

Naveo sam tih nekoliko pisanih crtica kako bih ukazao da se povijest događala i prije devedesetih, tj. prije pobjede HDZ-a na višestranačkim izborima 1990., i prije pretvorbe i privatizacije. Drugim riječima,

političke organizacije *in statu nascendi* poput HSLS-a i HDZ-a u prvoj polovici 1989. intervenirale su zapravo u sasvim konkretnom društvenom poredak te su se morale prilagođavati, mijenjati i u odnosu na njega djelovati da bi ostvarile ciljeve koje su sebi postavile. Međutim, taj poredak u koji razne civilne (zapravo političke) alternative žele intervenirati istovremeno ima vlastitu vrlo intenzivnu dinamiku. Poredak ne mari za nastajuće alternative, nego, obrnuto, te organizacije, da bi se legitimirale, moraju dati odgovore na aktualna društvena pitanja. Dva glavna pitanja bila su prijelaz na demokraciju i prijelaz na tržišnu ekonomiju, što je bio eufemizam za kapitalizam.

Ti usko povezani i međusobno isprepleteni procesi gotovo su se podrazumijevali. SFRJ je u ekonomskoj i političkoj krizi. Ekonomska kriza očituje se u visokoj nezaposlenosti, aranžmanu s MMF-om, hiperinflaciji. Temelj krize, prema konsenzusu saveznog udruženja ekonomista, ipak je neefikasno društveno vlasništvo koje k tome nema ni titulara, pa otuda nedostaje motivacije za privređivanje. Riječju, nedostaje poduzetnička sloboda. To se može izmijeniti određenim setom ekonomskih reformi, koje je Ante Marković vrlo detaljno (i uz aplauze delegata u saveznoj skupštini) predstavio te 1989., a čiji je glavni cilj bio osigurati prijelaz na tržišnu privredu. Da je u tome postojao konsenzus na relaciji Jugoslavija – SR Slovenija – SR Hrvatska, vidljivo je ne samo iz ekspozea tadašnjega saveznog premijera nego i iz 11. kongresa SKH te izjava Drage Domitrovića i drugih lidera. Jedno je bilo sigurno: ekonomski temelj budućnosti mora postati tržišna ekonomija.

S druge strane, prijeko su potrebne političke promjene kao odgovor na politič-

ku krizu, izazvanu ponajviše agresivnom strategijom SKS-a na čelu s Miloševićem, i to iz dva razloga. Prvo, da bi se moglo reagirati na napade SKS-a i same SR Srbije, smatrali su hrvatski komunisti, nužno je zadobiti puni (stvarni) legitimitet hrvatskog naroda, odnosno dobiti podršku na općim izborima. Koja god od ponuđenih političkih opcija pobijedi, imat će stvarni legitimitet ne samo za zastupanje hrvatskih nacionalnih interesa (pa su tako nacionalni zamijenili klasne interese) nego i za efikasniju borbu protiv napada i politike mitinga SKS-a. Međutim, ako SKH ne pobijedi, tvrdili su hrvatski komunisti, onda ta partija i nije zaslužila dalje voditi republiku, pa ni Federaciju. Drugo, da bi se uspješno provele ekonomske reforme i obnovile poduzetničke slobode, a privatno vlasništvo postalo ravnopravno s društvenim te ga postupno prevladalo, bila je nužna politička reforma. Dakle, tržišne ekonomije nema bez tržišne utakmice u političkoj sferi ili političke konkurencije, to jest bez višestranačja.

Sve to moglo se naslutiti i kroz sučeljavanje Ivice Račana i Ive Družića. Kandidati za predsjednika predsjedništva posljednjeg CK SKH bili su suglasni i oko pitanja višestranačja i oko pitanja tržišne privrede. Na primjer, prema Jeleni Lovrić, održavši debatu uoči samog 11. kongresa SKH, Družić i Račan požurili su predsjedništvo na odlasku da kongres dovede pred *fait accompli* donoseći odluku o raspisivanju višestranačkih izbora (*Danas*, 13. 12. 1989.).

Prema tome, nužno je ponoviti da su alternativne političke organizacije intervenirale u konkretnu društvenu situaciju omeđenu koordinatama prijelaza na tržišnu ekonomiju, odnosno obnove kapitalizma,

uvođenja političke demokracije i istovremenog intenziviranja nacionalizama (srpskog pa hrvatskog). Njihovo djelovanje stoga treba promatrati kroz društveni kontekst, koji ne trpi limitiranje na bilo koju samostalnu sferu niti takva sfera, uostalom, postoji.

Vrijedan doprinos zbornika *Devedesete* i u tome je što su urednici i autori svjesni da je stvarnost – cjelina. Stvarnost se ne može podvesti ni pod ekonomiju, ni pod politiku, ni pod kulturu, nego je sve to zajedno i još više. A da bi se ta kompleksna stvarnost mogla istraživati, nužan je preduvjet interdisciplinarnost. Vidi se to i iz uvodnih riječi Obad i Bagarića, gdje su naveli ključnu misao: “Zbornikom smo imali namjeru promovirati analize iz kojih će biti jasno da podjele u devedesetima nisu bile crno-bijele i da današnji prikazi tog razdoblja često zanemaruju kontingentnost i kaotičnost, kontinuitete iz prethodnog društvenog uređenja kao i neočekivana preklapanja i iznenadne obrate, ali na njegov je sadržaj nesumnjivo utjecala i ekstremizacija društvenog konteksta u kojem je nastajao” (str. 20).

Ovaj impresivni zbornik od 425 stranica i deset radova ispunjava taj preduvjet interdisciplinarnosti. Sastoji se od četiri poglavlja sljedećih naslova: “Počeci: grumeni i lavine”, “Širenje: od pristanka do otpora i natrag”, “Odjeci: prošlost koja ne prolazi” i “Zatvaranje: rentijerstvo na periferiji”. Pisani radovi su iz više disciplina, ekonomije, politologije, sociologije, etnologije i kulturne antropologije, kroatistike i teatrologije (str. 15).

Čini mi se važnim naglasiti da su znanstveni radovi u zborniku u prosjeku opširni, što ipak govori da su urednici cilja-

li na sadržaj, ne toliko na formu. Štoviše, u današnje vrijeme kad se na sve strane pokušava osmisliti načine minimiziranja ukupnih troškova, to posebno može utjecati, gledajući u cjelini, na samu priču koju određeni zbornik nudi čitateljima. Dovoljno je skratiti neki istraživački rad ili ne uvrstiti poneki tekst da bi cjelokupni kontekst bio sužen, a time onda zakinuti čitatelji, među kojima su uvijek potencijalni istraživači. Dakako, i prilikom rada na dotičnom zborniku bilo je vaganja, revidiranja, skraćivanja i dodavanja, ali taman toliko da se stvori impresivno štivo za čitanje, popriličan materijal za istraživanje.

Može se reći da je ovaj zbornik kvalitetan i svjež doprinos znanostima ekonomske povijesti, političke ekonomije i tranzitologije u Hrvatskoj, koje trenutno nisu među najatraktivnijima. Međutim, djela poput ovog pružaju nam nadu da interes za proučavanjem naše nedavne prošlosti i za njenim što objektivnijim preispitivanjem nije sasvim nestao.

Trebalo bi izdvojiti primjere interdisciplinarnosti poput radova “Povratak u budućnost kapitalizma: moralna i afektivna ekonomija devedesetih (nekoliko kulturnih uzoraka)” autorice Maše Kolanović ili “Devedesete s odgođenim djelovanjem: jačanje tradicionalističkih vrijednosti među mladima u Hrvatskoj” autora Anje Gvozdanović i Marka Kovačića.

Također treba spomenuti holističku analizu skupine autora Cvek, Ivčić i Račić, koja prikazuje tijek masovnih radničkih štrajkova u kontekstu događaja 1990., koji je postupno, ali neopozivo rezultirao transformacijom klasnog u nacionalno. Čim se pojavila razdjelnica “naši i njihovi”, sva pitanja o zakašnjelim plaćama, radničkim

pravima, nezaposlenosti, srozavanju životnog standarda odjednom su postala drugorazredna.

Zatim, o “demokratizaciji nasilja” na području Jugoslavije, posebno u Sarajevu, Beogradu i Splitu, piše Duško Petrović. Na temelju istraživačkih intervjua, svakodnevnih razgovora, drugih iskustava zabilježenih u zapisima i vlastitog sjećanja autor opisuje sveprisutno bezakonje, ulično nasilje, djelovanje ratne psihoze koje je tada dominiralo. U prazan prostor, pod suspenzijom zakona od strane formalnih institucija, gotovo preko noći ulaze razne naoružane skupine, razni kriminalci koji ubrzo postaju pravi gospodari tmurne stvarnosti.

Nekoliko je vrijednih radova iz drugih područja. Polju šire shvaćenog pojma kulture, s posebnim osvrtom na kazališnu dinamiku, pripada rad Agate Juniku “Teatar (u teatru) devedesetih”. Docent Filozofskog fakulteta u Puli Boris Koroman analizirao je, između ostalog, predodžbu devedesetih i “endogenog drugog” u suvremenim hrvatskim pripovijestima u radu “Devedesete i endogeni drugi hrvatske tranzicije”. Dva su rada naglašeno etnografska: “Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru” Anje Ljubojević te “Predsjedniče, što je ostalo? (Etnografija sjećanja na Franju Tuđmana u suvremenoj Hrvatskoj)” Kristine Vugdelija.

Zaključno treba istaknuti dva vrlo zanimljiva rada koja čine posljednje poglavlje. Prvi je rad Domagoja Račića “Od socijalističke prema rentijerskoj korporaciji: vlasništvo i upravljanje poduzećima u devedesetima”. Račić analizira promjenu poimanja poduzeća, tog “temeljnog organizacijskog oblika u tržišnoj ekonomiji”,

kao temelj za razumijevanje tranzicije u Hrvatskoj (str. 339). Bez uvida u transformaciju poduzeća ne može se steći ni kvalitetan uvid u transformaciju ekonomskog okruženja. Drugi je rad Velibora Mačkicia “Balkanska bolest: doprinos raspravi o političkoj ekonomiji hrvatskog modela kapitalizma”. Nakon kvalitativne i kvantitativne analize Mačkici zaključuje da je političko-ekonomski model koji je inauguriran 90-ih “podbacio” jer nije osigurao ni “funkcionalnu demokraciju” ni “dugoročno održive stope rasta” (str. 404).

Na kraju, preporučujem ovaj zbornik za čitanje i istraživanje. Znatizeljnom čitatelju koristit će jer je prepun informacija i zanimljivosti (poput one o uvozu američkih ljesova 1990.), ali krasi ga i narativna širina. Istraživačima ekonomistima, sociolozima, antropolozima, politolozima koristit će zbog interdisciplinarnog pristupa. Ne mogu dovoljno naglasiti koliko je zahtjevno postaviti metodološki istraživački okvir tako da najobjektivnije što je moguće izražava stvarnost kao cjelinu, a upravo je to uspjelo urednicima zbornika.

*Dimitrije Birač
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*